

PAUL CARTLEDGE

SPARTANII

O istorie legendară

Traducere din limba engleză de
DANIELA FUDULU

EDITURA HERALD
București

Cuprins

Mulțumiri	7
Cronologie	10
Introducere	15

PARTEA ÎNTÂI

„Fugi, vestește-i pe spartani!”

1. Sub semnul lui Licurg	41
2. Sparta în anul 500 î.Hr.	71
3. Războaiele persane - 490-479 î.Hr.	109

PARTEA A DOUA

Mitul spartan

4. „Perioada de 50 de ani” - 478-432 î.Hr.	145
5. Femeile și religia	171
6. Războiul atenian - 432-404 î.Hr.	187

PARTEA A TREIA

Un regat beteag

7. Imperiul Spartan - 404-371 î.HR.	219
8. Declinul și căderea - 371-331 î.HR.	241
9. Renaștere și reinventare - 331 î.HR.-14 d.HR.	255
10. Moștenirea: Leonidas este viu!	277
 Addenda	 293
Note	305
Lecturi suplimentare	310
Bibliografie selectivă	314
Index	323

Introducere

Principală perioadă cronologică asupra căreia mă voi concentra în *Spartanii* se întinde din anul 480 î.Hr. până în anul 360 î.Hr., încadrându-se, aşadar, în epoca clasică a istoriei grecilor, din perioada când Sparta – în calitate de lider al noii Ligi Peloponesiace – a condus loialiştii greci în apărarea patriei lor împotriva puternicei invazii persane şi până în vremurile de criză ale Spartei ca societate şi ale decăderii sale din poziţia de mare putere greacă, trei sau patru generaţii mai târziu. În cadrul acestei perioade vom urmări şirul dificultăţilor întâmpinate de Sparta cu aliaţii săi din Liga Peloponesiacă, catastrofa imensă reprezentată de un cutremur masiv, urmată de revolta prelungită şi potenţial fatală a clasei muncitoare a ilotiilor, deosebirile tot mai mari dintre Sparta şi Atena şi apoi marea confruntare militară dintre ele, precum şi preluarea de către Atena a statutului de Mare Putere a Lumii Greceşti Egeene, urmată de o prăbuşire gravă a Spartei, care a fost în cele din urmă fatală.

Relatarea de faţă va fi presărată cu pasaje bio grafice, separate de textul principal, care, pe de o parte, vor evoca povestea trecutului într-un mod veridic şi personalizat, iar, pe de altă parte, vor explora şi ilustra teme şi procese istorice subiacente. Pentru a plasa în context anii cuprinşi în perioada 480-360 î.Hr., voi oferi mai întâi informaţii despre formarea statului spartan în perioada istorică de început a Greciei, în

special în secolele al VII-lea și al VI-lea, laolaltă cu o retrospectivă a preistoriei regiunii Laconiei, în interiorul căreia trebuie localizată precis întreaga istorie spartană. Apoi, pentru a ilustra amploarea declinului Spartei din starea de putere și grație, firul acțiunii va continua până în momentul rezistenței ineficiente opuse de aceasta puterii lui Alexandru cel Mare și apoi cel al deciziei mai oportune de a-l sprijini pe viitorul împărat roman Augustus.

În afară de narațiunea cronologică, mai există o latură a poveștii noastre spartane, nu mai puțin fascinantă și interesantă, care poate fi numită, pe scurt, Mitul Spartan. Perioada foarte îndelungată în care Sparta s-a bucurat de un succes major, atât ca societate, cât și ca mare putere, a atras în mod firesc o atenție neobișnuită din partea observatorilor externi, de multe ori plină de admirație, alteori profund critică. În ciuda eșecului său final, a catastrofei și prăbușirii puterii efective, influența Spartei asupra imaginației străinilor și a grecilor nespertani a crescut și continuă să crească și astăzi, acest ascendent devenind tot mai puternic și mai complex. Totul a început de la ucenicii lui Socrate, Critias și Platon (o rudă a lui Critias), la sfârșitul secolului al V-lea și în secolul al IV-lea î.Hr., și a continuat aproape fără pauză, prin intermediul romanilor, cărora le plăcea să se considere din punct de vedere genetic înrudiți cu spartanii, apoi acest fir a fost continuat de gânditorii Renașterii și modernității timpurii, cum sunt More, Machiavelli și Rousseau care admirau uimitoarea organizare și stabilitate politică a Spartei, ajungând până la naștii secolului al XX-lea d.Hr. și la presupușii lor adversari contemporani de astăzi. Deosebit de xenofobi, spartanii erau considerați în Antichitate fascinanți, extrem de riguroși și chiar de origine extraterestră, și așa ar trebui, probabil, să îi socotim și noi astăzi.

Sparta a reprezentat baza pentru utopia inițială (Thomas More, care a introdus termenul „utopie” în anul 1516, avea în minte Sparta ca element central), dar o utopie autoritară, ierarhică și represivă, nu o utopie a creativității liberale și a liberei exprimări. Principala preocupare a comunității era utilizarea războiului pentru supraviețuire și pentru dominarea celor din jur. Spre deosebire de alte cetăți grecești, care își satisfăceau foamea de pământ exportând populație pentru a întemeia noi așezări „coloniale” în rândul nativilor non-greci, spartanii își atacau, cucereau și înrobeau vecinii greci din sudul Peloponesului.

Prin urmare, imaginea sau mirajul Spartei este cel puțin ambivalent și cu o dublă față. În pofida imaginii pozitive a idealului războinic spartan de înălțare prin autosacrificiu colectiv, a cărui emblemă este povestea de la Termopile, trebuie să remarcăm, cu regret, lipsa unor realizări culturale notabile, refuzul majoritar al unei forme de guvernământ deschis, atât acasă, cât și peste granițe, și represiunea brutală de eficientă a unei pătri întregi de popor grec înrobite, de-a lungul mai multor secole.

Cartea va fi formată din trei părți. Prima, „Fugi, vestește-i pe spartani!”, nume care a fost folosit și ca titlu al unui film inspirat de Războiul din Vietnam, este denumită după cuvintele introductive ale faimosului epitaf contemporan, atribuit lui Simonide, de pe câmpul de luptă de la Termopile. Această parte analizează evoluția uneia dintre cele mai fascinante dintre societățile și culturile antice, care a lăsat o amprentă adâncă în dezvoltarea Occidentului. În timp ce Atenei îi sunt încredințate, pe drept cuvânt, realizările extraordinare din artele vizuale, arhitectură, teatru, filosofie și politici democratice, idealurile și tradițiile celui mai mare rival al său, Sparta, sunt la fel de puternice și de trainice: datoria, disciplina, noblețea armelor într-o cauză pentru care merită să-ți dai viața, sacrificiul indivi-

dului pentru binele superior al comunității și triumful voinței în fața unor obstacole aparent de nebiruit.

Prima parte explică modul în care Sparta a evoluat pentru a deveni cea mai puternică forță armată în lumea greacă antică, fără să fi depășit vreodată complet sau să fi estompat urmele ce duc la sorgintea sa într-un grupuleț de sate de pe malurile râului Eurotas din sudul Peloponesului. S-a extins, în primul rând, subjugându-și și înrobindu-și vecinii din imediata apropiere din Laconia și Messenia, care au ajuns să fie cunoscuți anume ca iloți („captivi” sau „ostatici”) și perieci („exilați”), și controlând cu ușurință cel mai mare teritoriu statal din întreaga lume greacă – aproximativ 8 000 km², mai mult decât dublu față de teritoriul celui de-al doilea oraș ca mărime, Siracuză, și mai mult decât triplu față de teritoriul aferent Atenei, Attica (în jur de 2 500 km²).

Să luăm în calcul, mai întâi, baza teritorială a Spartei, în Laconia și Messenia. Ceea ce îi provoacă uimirea și câștigă atenția unui istoric nu este doar mărimea teritoriului care a ajuns să fie numit „Lacedemon”, ci și fertilitatea sa agricolă, abundența de resurse minerale și poziționarea strategică, la adăpost. Mai presus de orice, este de semnalat prezența a două câmpii fluviale extinse, despărțite de unul dintre cele mai înalte lanțuri muntoase din întreaga Grece, și existența unor mari depozite naturale de minereu de fier, cu un conținut de fier neobișnuit de ridicat. Așezările umane sunt atestate în sudul Laconiei încă din perioada neolitică. Peșterile de la Pírgos Dirou, din peninsula Mani, reprezintă astăzi o atracție turistică de seamă pentru stalagmitele și stalactitele lor multicolore, care pot fi observate de aproape dintr-o barcă ghidată. Dar aici a prins viață, în mileniul al IV-lea î.Hr., o mică așezare, după cum o dovedesc grămezile tăcute de oase. În alte părți din sudul Peloponesului, așezările umane importante au fost stabilite, pe o zonă mai extinsă, abia în mileniul

al III-lea, cunoscut altminteri ca Epoca Bronzului timpuriu. Unii arheologi și antropologi consideră că în timpul acestui mileniu și al acestei etape culturale s-ar fi împământenit definitiv triada mediteraneană a alimentației de bază – cerealele, măslinul și vița-de-vie. Această combinație simplă, dar productivă, stă la baza realizărilor mult mai impresionante ale Epocii Bronzului mijlociu și ale Epocii Bronzului târziu, datate aproximativ între 2000 și 1100 î.Hr.

Cu mult înainte de anul 1100 existau sute de așezări omenști în Laconia care puteau număra până la câteva mii de locuitori. Principala zonă de concentrare a populației era valea aluvionară a perenului râu Eurotas, în special câmpia sa inferioară, numită Helos, și cea superioară sau spartană. *Iliada* lui Homer, un text compilat în forma sa monumentală probabil în jurul anului 700 î.Hr., dar ale cărui origini se duc în trecut până cel puțin prin 1100 î.Hr., perioadă care marchează chiar finalul Epocii Bronzului, conține, în a doua sa Carte, un faimos Catalog al Navelor. Acest Catalog enumeră corăbiile pe care regele Agamemnon din Micene, „cel bogat în aur”, le-a putut aduna pentru recuperarea din Troia de pe Hellespont a cumnatei lui, Elena, soția fratelui său Menelaos, pe care ar fi răpit-o cu mișelie prințul troian Paris. Sau, cel puțin, așa susține faimoasa legendă greacă. Nu este posibil să confirmăm, nici măcar în liniile mari ale acțiunii sale, povestea *Iliadei*, care se prea poate să fie eternă tocmai pentru că este, în esență, ficțională. Oricum ar fi, regatul lui Menelaos, așa cum figurează în Catalog, dispunea de un loc în apropiere de mare, numit Helos, și de un alt loc numit – desigur – Sparta. Este posibil ca Helosul homeric să fi fost situat într-un loc cunoscut astăzi ca Agios Stephanos (Sfântul Ștefan), unde au fost dezgropate vestigii importante ale Epocii Bronzului târziu. Totuși deocamdată nu au fost descoperite încăieri în Laconia relicve materiale corespunzătoare tipului de palat pe care descrierile lui

Homer (atât din *Odiseea*, cât și din *Iliada*) ne-ar putea face să le așteptăm și este posibil ca Laconia Epocii Bronzului târziu să fi fost de fapt – în contrast cu fantezia homerică – împărțită în mai multe principate, niciunul dintre acestea nefiind în stare să pretindă suzeranitatea totală a regiunii ca întreg.

Între 1100 și 700 î.Hr. s-a petrecut ceva foarte dramatic în Laconia, ca de altfel în Pelopones și chiar în întreaga lume miceniană, așa cum o numesc istoricii și arheologii. Palatele de la Micene și Tirins din Argolida, de la Pilos, din Messenia și altele din diverse regiuni ale Greciei centrale și de sud au fost arse și distruse în jurul anului 1200, iar civilizația, al căror centru erau acestea, s-a dizolvat, pentru a fi urmată de o eră - prin comparație - atât de sărăcită cultural, încât a fost adeseori numită Era întunecată. Desigur întunericul nu era nici total, nici uniform de-a lungul întregii Grecii post-miceniene, dar în puține regiuni a fost atât de „adânc” și de îndelungat ca în Laconia. O parte dintre locuitorii anteriori au rămas pe loc, deși împrăștiați și reduși ca număr, dar aceștia par să fi fost, în cele din urmă, dominați de un grup sau de mai multe grupuri de nou-veniți de sus, dinspre nord și nord-vest, un popor care se autointitula dorian și care vorbea un dialect doric al limbii grecești. Nou-veniții erau, în mare, predecesorii spartanilor istorici. Un semn al apariției lor târzii este acela că locul așezării principale pe care au construit-o în Sparta nu a prezentat nicio semnificație în etapa istorică anterioară, în Epoca Bronzului Micenian. Prin urmare nu avea nicio legătură directă cu un trecut mai glorios – asemenea legături erau concentrate mai degrabă la Therapne, în sud-est, și la Amicle, situată la câțiva kilometri mai mult sau mai puțin spre sud.

La mijlocul secolului al VIII-lea î.Hr., noii spartani se simțeau deja suficient de încrezători pentru a încerca să-și răspândească sfera de influență și de control mai departe spre sud, în Laconia, încorporând, în drumul lor, Amicle, ca

pe un al cincilea sat component, adăugat celor patru inițiale (Cynosura, Mesoa, Limnae și Pitana), și transformând Therapne într-un important centru de cult închinat lui Menelaos și controversatei sale soții, Elena, precum și fraților ei divini, dioscirii, cunoscuți de aliminteri ca Pollux și Castor. Prin anul 735, nici măcar controlul întregii văi Eurotas și al împrejurimilor ei nu mai era suficient din punct de vedere politic sau economic pentru spartanii agresivi și expansioniști. Aceștia și-au îndreptat ochii lacomi în direcția vestului, spre Messenia, ignorând – sau ocolind – imensul obstacol ridicat de lanțul muntos Taygetus ce le stătea în cale, cu vârful cel mai înalt de 2 400 de metri. După o serie de raiduri și de ambuscade la graniță, așa cum se pare că au fost, mai degrabă decât o invazie bine pusă la punct, cum au vrut să o reconstituie sursele de mai târziu, spartanii și-au învins, în cele din urmă, vecinii mesenieni și i-au transformat pe locuitorii principalei văi aluvionare a râului Pamisus, din sud-vestul Peloponesului, în țărani aserviți care munceau, sub constrângere, ceea ce înainte fusese pământul lor, spre beneficiul noilor și cât se poate de nepoftiților lor stăpâni spartani. După cum avea să sublinieze, trei secole mai târziu, Tucidide, acești mesenieni reprezentau partea mai mare a unui grup de oameni cunoscuți sub numele colectiv de iloți. Cel mai probabil însă, ideea formării clasei iloților a fost dezvoltată mai întâi sau simultan în Laconia, în partea cea mai sudică a văii Eurotas. În orice caz, unele surse ulterioare au derivat etimologic eronat numele iloților de la orașul sau regiunea numită Helos, probabil pentru că aici se găsea, inițial, cea mai importantă concentrare de iloți.

Acești iloți constituie elementul uman cel mai important din Sparta antică. Împărțiți în două grupuri principale, mesenienii, la vest de munții Taygetus, și laconienii, la est, iloții le-au oferit spartanilor baza economică pentru stilul lor unic de trai.

PARTEA ÎNTÂI

„FUGI, VESTEȘTE-I
PE SPARTANI!”

Sub semnul lui Licurg

Imaginea de astăzi a Spartei, de tabără mohorâtă, ca o cazarmă, nu-l pregătește mai deloc pe vizitatorul care vine aici pentru prima dată și are de-a face cu priveliștea superbă care se dezvăluie pe măsură ce traversezi regiunea muntoasă ce mărginește Arcadia la nord și cobori înspre valea Eurotas, în câmpiile spartane. În față se întind privirii două lanțuri montane paralele, cel al Muntelui Taygetus la vest, atingând o înălțime de 2 404 metri, și cel al Muntelui Parnon, la est (având 1 935 de metri la vârf). Chiar și câmpia aluvionară și prelungirea sa la sud în valea Eurotas, care se varsă apoi în mare prin Golful Laconian, reprezintă unul dintre cele mai fertile și mai dezirabile terenuri agricole din tot sudul Greciei. Solul, climatul și omul contribuie toate pentru a produce și se ajunge uneori chiar și la strângerea a două recolte de cereale într-un singur an. De asemenea, în această zonă prosperă și măslinii și vița-de-vie, celelalte două elemente principale ale așa-zisei diete mediteraneene; după cum, firește, o fac și citricele, dar acestea sunt un produs de import post-clasic, amintindu-ne că terenul și vegetația pe care le vedem noi astăzi nu reprezintă neapărat cele de care aveau parte locuitorii din urmă cu două milenii și jumătate.

Nu e deloc surprinzător că această regiune, cunoscută în epocile istorice drept Lacedemon, era considerată, de asemenea, a fi fost reședința unui mare rege în epoca eroică a

Greciei antice – ceea ce noi, specialiștii, numim într-un mod mai prozaic Epoca Bronzului târziu sau Epoca Miceniană (cca 1500-1100 î.Hr.). Destul de recent (vezi mai jos biografia Elenei) a avut loc o încercare de a localiza palatul lui Menelaos, personajul lui Homer, din Sparta până spre Pellana și mai departe în nord, în Laconia, dar acest lucru sfidează nu doar legendele antice și cultul religios, ci și geopolitica topografică. Orice rege real cu numele Menelaos, care ar fi trăit în Epoca Bronzului târziu, trebuie să-și fi avut palatul în zonă sau în apropiere de amplasamentul Spartei istorice – poate chiar în locul unde a fost excavată cu scrupulozitate, de către Școala britanică de la Atena –, o așezare omenească ce cuprindea și o clădire etichetată drept „palat”. Cu toate acestea, în Laconia nu a ieșit la iveală niciun palat de mărimea celor dezgropate la Micene (reședința personajului homeric Agamemnon, fratele lui Menelaos) și la Pilos (capitala bătrânului guraliv Nestor) – și, probabil, nici nu se va descoperi vreodată. Este important să nu-l citim pe Homer ca pe un manual de istorie credibil, indiferent cât de benefică a fost, fără îndoială, această eroare din punct de vedere arheologic.

ELENA

Elena din Troia sau Elena din Sparta? Elena a fost, desigur, și una și alta. Conform unei versiuni a mitului, Elena era o fată de prin partea locului, fiica lui Tyndareu, însă, conform unei alte versiuni, ea era odrasla marelui părinte Zeus, născută în mod miraculos dintr-un ou, deoarece mama sa, Leda, fusese „vizitată” de Zeus deghizat în lebedă. Frumusețea ei neîntrecută a făcut ca ea să fie un trofeu pentru ambițiosul Menelaos, fiul lui Atreu din Micene, al cărui frate mai mare, Agamemnon, o luase de soție pe sora Elenei, Clytemnestra. Pe de altă parte, această frumusețe l-a fermecat și pe

un intrus, Paris, prinț al Troiei în Asia ce domina Istmul Dardanelor, iar acesta a încălcat obligațiile sacre ale prieteniei dintre oaspete și gazdă și a răpit-o pe soția legitimă a lui Menelaos – ajutat în momentele hotărâtoare de Afrodita, zeița dragostei, cea apărută pe lume în Cipru.

Recent, un arheolog grec a provocat o oarecare vâlvă susținând că a localizat palatul Elenei (și al lui Menelaos) nu în Sparta, ci în Pellana, la aproximativ 15 kilometri depărtare spre nord. Această afirmație i-ar fi uimit pe spartanii antici, care construiseră un nou altar al Elenei în Sparta, mai precis la Therapne, în partea de sud-est a cetății antice, unde era venerată împreună cu soțul său Menelaos și cu frații ei divini, Dioscurii, Castor și Polideuces (în latină, Pollux). Acest lucru s-a petrecut mai târziu, în secolul al VIII-lea, într-o perioadă în care spartanii își redescopereau, că să spunem așa, rădăcinile, încercând să legitimizeze teritoriul recent câștigat din sud-estul Peloponesului și îl înfățișau ca pe un fost regat al lui Menelaos, așa cum apare prezentat în *Iliada* lui Homer. În realitate, cultul Elenei la Therapne reflectă, probabil, o combinație a celor două Elene: prima, o zeiță a vegetației și a fertilității asociată copacilor (venerată sub această formă și în Rodhos), cealaltă – Elena cea eroică a legendei homerice. Vom rămâne la cea din urmă.

Mai exact, din moment ce Elena a servit mai târziu ca simbol pentru feminitatea și frumusețea spartană, este necesar să ne întrebăm: a fost ea violată (conform sensului actual al acestui termen) sau a mers cu Paris neforțată, de bunăvoie? Herodot, părintele istoriei (după expresia lui Cicero), ne-a transmis trei pasaje foarte interesante cu privire la Elena. Primul se găsește în explicația introductivă la Războiul Greco-Persan de la începutul veacului al V-lea, unde urmărește să redea, prin negura timpului și a legendelor, povestea sau mitografia rivalității dintre greci și orientali. În acest sens,

sunt enumerate, cu mare acuitate, o serie de pretenții și contra-pretenții, Herodot pretinzând că se rezumă doar la a relata poveștile ce i-au fost spuse de către anumiți învățați fenicieni și persani. Printre povești se afla, inevitabil, răpirea Elenei – dacă răpire a fost – de către Paris. Herodot însuși adoptă o poziție intransigentă, ca să nu spunem misogină și șovinistă:

*este limpede că nicio femeie tânără nu se lasă
răpită de nu-și dorește să fie răpită.¹*

Pe de altă parte, o istorisire lipsită de ambiguitate, neapartinându-i lui Herodot, spune o cu totul altă poveste, aceea despre un viol căruia Elena i-ar fi căzut pradă mai de vreme și de care ar fi fost responsabil Tezeu din Atena, pe vremea când Elena era mai degrabă o fetiță decât o femeie adultă. De curând, Elizabeth Cook, într-o rescriere creativă a poveștii lui Ahile, și John Barton, cu nu mai puțin impresionantul ciclu de piese *Tantalus*, au adus în atenție la momentul potrivit acest capitol mai timpuriu și mai întunecat din viața tumultuoasă a Elenei.

Următoarea trimitere pe care Herodot o face la Elena este, în acest context, încă și mai tulburătoare din punct de vedere istoric. Deoarece, conform lui Herodot, după cum citim în relatarea de către acesta a problemelor egiptene în a doua carte a *Istoriilor** sale, Elena nici nu ar fi ajuns în Troia, ci ar fi rămas zece ani în Egipt până la sfârșitul Războiului Troian:

*Aceasta este explicația pe care preoții egipteni mi-au oferit-o
asupra poveștii Elenei, iar eu tind s-o accept, din
următorul motiv: dacă Elena ar fi fost cu adevărat în
Troia, ea ar fi fost înapoiată*

* Herodot, *Istории*, ed. îngrijită de Liviu Onu și Lucia Sapcaliu, pref., studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, indice de Lucia Sapcaliu, Editura Minerva, București, 1984. (N. tr.)